

ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ У ПОЛТАВСЬКОМУ СЕЛІ ЗАРУДДЯ (кінець 1920-х – початок 1930-х рр.)

Історико-антропологічне дослідження рубіжних процесів в українському селі періоду згортання непу: впровадження надзвичайних заходів, примусових хлібозаготівель кінця 1920-х років; розкуркулення, примусової колективізації, голодомору 1932-1933 років на прикладі історії конкретного села Заруддя. В якості джерел використані матеріали усної історії та відомчого архіву Управління СБУ по Полтавській області.

Ключові слова: Заруддя, село, заможні селяни, податки, нова економічна політика, хлібозаготівлі, розкуркулення, колективізація, голодомор.

Историко-антропологическое исследование рубежных процессов в украинском селе периода выхода из нэпа: введение чрезвычайных мер, насильственные хлебозаготовки конца 1920-х годов; раскулачивание, насильственная коллективизация, голодомор 1932-1933 годов на примере истории конкретного села Зарудья. При подготовке статьи были использованы в качестве источников материалы устной истории и ведомственного архива Управления СБУ по Полтавской области.

Ключевые слова: Зарудье, село, зажиточные крестьяне, новая экономическая политика, хлебозаготовки, раскулачивание, коллективизация, голодомор.

This is a historical and anthropological research of boundary processes in Ukrainian village during the new economic policy removing: the extra measures introduction of grain procurement at the end of the 1920 years, dispossession of wealthy peasants, the forced collectivisation, and the 1932-1933 famine on the example of Zaruddya village history. The materials of oral history and the departmental archives of the Ukraine State Security Service in Poltava region are the sources used.

Key words: Zaruddya, village, wealthy peasants, taxes, new economic policy, grain procurement, dispossession of wealthy peasants, collectivisation, famine.

Фундатори антропологічного дослідження історичного процесу французи Марк Блок і Люсьєн Февр закликали істориків пізнавати епоху відчуттями її героїв, які жили, творили, насолоджувалися, страждали. Саме це вони мали на увазі, відстоюючи нову історичну науку – «науку про людину». Л. Февр писав про М. Блока, вченого і героя руху Опору: «Він був великим істориком не тому, що накопичив величезну кількість нотаток та написав деякі наукові дослідження, а тому, що завжди вносив у свою роботу відчуття життя, котрим не зневажає жоден справжній історик» [1, с. 504]. Відомо, що історію окрім фактів, дат, територій, держав тощо, «населяють» ще й герої з характерами, способом мислення, почуттями, на які нашаровуються відблиски перипетій історичних епох.

Історія завжди конкретна. Національна трагедія Голодомору 1932-1933 років в Україні позна-

чалась на тисячах сіл, увійшла в мільйони людських душ. Про нищення радянським політичним режимом у кінці 1920-х – початку 1930-х років духовних, моральних, суспільно-економічних засад традиційного українського селянина у селі Заруддя, що на Полтавщині, і ведеться наша розповідь. Село Заруддя розташоване в степу, за 90 км на південний захід від Полтави. Восени 1932 року тут у 100 дворах проживало близько 650 осіб. Під час Голодомору радянський комуністичний режим знищив 105 осіб (у т. ч. чоловіків – 32, жінок – 23, дітей – 50).

Історична пам'ять спонукає виваженому визначенню істинних цінностей. Десятиліття функціонування радянської влади на одній шостій частині земної кулі позначилися чисельними спробами здійснення експериментів широкомасштабної «соціальної інженерії» [2, с. 7]. Штучне насадження суспільних цінностей згори врешті-решт закін-

чувалося трагедією. Вразлива до соціальних змін традиційна селянська культура відреагувала на настійне більшовицьке прагнення керувати селянським буттям.

Період нової економічної політики став часом відродження продуктивних сил села. Розумне оподаткування (замість продрозкладки на селі запроваджувався продподаток), вільна торгівля, багатоукладність економіки сприяли господарському відродженню села, стимулювали господарську ініціативу селянина-виробника. «Гарно жилося людям мого села до колективізації, як я пам'ятаю і як розповідали мені мої тато, мама, – пригадувала Волювач Лідія Андріївна, 1921 року народження, мешканка Заруддя. – Село, розташоване на березі невеличкої річечки Крива Руда, мало чотири вулиці. На його околицях влітку лаштували гойдалки, де збиралися дівки й парубки. А вже сміху та пісень тоді було багато» [3, с. 53].

Складання радянської моделі тоталітарної держави, як і сходження Сталіна до одноособового владного олімпу, здійснювалося в кілька етапів і супроводжувалося потужною ідеологічною пропагандою, спрямованою на обґрунтування необхідності повсюдного застосування репресивних заходів задля побудови соціалізму.

Надзвичайні заходи, або як «нищили НЕП» у Зарудді

Рубіжними у стосунках селянина-виробника і радянської держави виявилися 1928-1929 роки. Експорт хліба – стабільне джерело для надходження валюти, необхідної для форсованої індустріалізації. Хліб вирощував селянин-одноосібник, який не бажав за безцінь продавати його державі. Так, у 1928 році держава платила за центнер пшениці 8 крб 27 коп, тоді як середня ринкова ціна складала 25 крб 64 коп, а в 1929 році ринкова ціна хліба досягла 36 крб 70 коп [4, с. 45]. Сталін, поставивши за мету зосередити всю повноту влади у власних руках, мав розправитися з політичною опозицією та впоратися з економічною незалежністю селянина-одноосібника. З цією метою запроваджуються надзвичайні заходи, спрямовані переважно на вихід із непу та застосування командно-репресивних заходів під час проведення примусових хлібозаготівель. Рік примусової «викачки» хліба з українського села перетворив його на жебрака, а його мешканці стояли за крок до масового голоду. Так, 25 січня 1929 року Сталін у листі до своїх соратників визнав факт продовольчих труднощів на Україні і Північному Кавказі. Однак з точки зору Сталіна не могло бути і мови про імпортування хліба з-за кордону для полегшення продовольчого становища в Україні: «Ми не можемо ввозити хліб оскільки валюти мало. Ми все одно не ввозили б хліб, навіть при наявності валюти. Так як це підриває наш кредит за кордоном і поглиблює труднощі нашого міжнародного становища. Тому потрібно обійтись без ввезення хліба чого б це не коштувало. А

здійснити це неможливо без посилення заготівель» [5, арк. 39].

«Сталінський тріумф на XV з'їзді ВКП(б), де відбулося виключення із партії не тільки Троцького і Зінов'єва, але й усіх активних діячів опозиції, відразу розв'язав руки для зламу непу та радикального вирішення усього вузла соціальних і економічних проблем командно-репресивними методами, які так відповідали природі сталінізму» [2, с. 29], – зазначав професор Данілов.

Державне насилля над хліборобами набирало обертів. У селі Заруддя надзвичайні заходи відчутно економічно і політично позначились на становищі заможного селянства.

Ліквідація куркульства «як кляси»

Листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б) в унісон з висновками статті Сталіна «Рік великого перелому» приймає рішення приступити «до суцільної колективізації». Відразу на місцях стали втілювати в життя рішення пленуму. Постанова ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. «Про темпи колективізації і заходи допомоги колгоспному будівництву» по суті націлювала партійних і радянських працівників, місцеві органи радянської влади на примусову колективізацію і розкуркулення. Протестна антирадянська динаміка щодо примусових хлібозаготівель, форсованої колективізації в Україні свідчить про посилення репресивних заходів з боку держави всупереч бажанням селян. Так, станом на 4 листопада 1929 року у звіті ОДПУ зазначалось, що під час заготівельної кампанії по СРСР заарештовано всього 28 344 осіб, по Україні – 4 393, на Північному Кавказі – 4 702, по Центрально-Чорноземній області – 1 512. Антирадянських проявів за період хлібозаготівельної кампанії 1929 року зафіксовано по СРСР – 973, по Україні – 142, по Центрально-Чорноземній області – 131 [6, с. 742].

Примусовим хлібозаготівлям, форсованій колективізації у селах протистояли церква, господарства заможних селян. Ці інституції – «душа України» [7, с. 38] і її економічна підвалина, серед інших соціальних прошарків села в силу свого духовного, інтелектуального, матеріального потенціалу авторитетно утверджували і захищали принципи традиційного селянського світу: моральність, землю і сродний труд на ній. Їх позиція йшла всупереч прагненням радянського політичного режиму примусово модернізувати село і людей. Спершу в Зарудді розправились з церквою, її закрили восени 1929 року [12, арк. 15]. Потім взялися за нищення куркулів. На листопадовому (1929 р.) пленумі В.М. Молотов закликав радикально поводитися з куркулем під час масової колективізації, оскільки він вважав, що вплив дрібнобуржуазних куркульських настроїв і вплив самого куркуля будуть величезними: «Куркуль недобитий, підступний ворог, і все це витікає з того, що куркуля потрібно розглядати як злісного, як недобитого ворога, який в любий момент

готовий нанести нам серйозного удару і наносить по наших послаблених позиціях. Всі ці заходи, що впливають з цього, вони, мені здається, будуть правильними, в протилежному разі ми масовою колективізацією не оволодіємо по-справжньому, нам куркуль буде у вищій мірі заважати у цій справі» [9, с. 761]

Стаття Сталіна «До питання ліквідації куркульта як класу» (січень 1930 р.) містила стратегічні вказівки щодо тактичних дій при здійсненні саме цього курсу «ліквідації куркульта як класу» [10, с. 182].

Сталінські настанови конкретизувала постанова Політбюро ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 року «Про заходи ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації», яка визначала терміни здійснення суцільної колективізації і вказувала на особливості проведення розкуркулення господарств заможних селян. Як тільки було доведено зміст цієї постанови до відома низових партійних і радянських організацій – розкуркулення, арешти і виселення розкуркулених родин набирали великого розмаху. До розкуркулених застосовували наступні репресивні заходи: ув'язнення і фізичне знищення; виселення у віддалені райони СРСР; третю категорію розселяли за межами колгоспів. У 1930 році з України у віддалені райони СРСР депортували 31 593 селянських господарств, у 1931 – 32 127 [6, с. 803].

Перш ніж повідати про нищення господаря у с. Зарудді, важливо уявити спосіб надбання того, що визначає заможність. Загальновідомо, що можливостями, які відкривала Столипінська аграрна реформа у царській Росії, найбільше з поміж інших скористався український селянин. Кілька зарудянських селянських родин, придбавши землі через Селянський банк, виходить на хутір Маклакових: Маклаков Тихін, Маклаков Йосип, Маклаков Костя, Моргун Петро. У селі мешкали заможні селянські родини: брати Краснокутські: Антон, Іван, Яків; Моргун Федір (батько) і Моргун Парфентій (син); Краснокутський Іван Андрійович; Краснокутський Іван Антонович; Моргун Павло Гнатович; брати Тараненки – Корній і Семен; родина Просяників. Радянська влада вбачала у заможному працюючому українському селянину грізну перешкоду у здійсненні планів соціалістичної перебудови сільського господарства. Про сумлінну працю куркулів від зорі до зорі згадує Волновач Лідія Андріївна, 1921 р. н., мешканка с. Заруддя. У родини Маклакова Йосипа Івановича земля знаходилась за хутором. «Рано вранці їдуть вони волами удвох із жінкою у поле в'язати снопи. Туди – сидить вона з куделею на гарбі і снує нитки на веретено, а ввечері повертаються з повною гарбою снопів, а вона причепить куделю до снопа, іде і снує, а чоловік поганяє волів» [3, с. 23, 24]. Тяжко працюючи, заможні родини дбали про власний достаток, прагнули дати освіту дітям, робили матеріальні пожертви на церкву, бідним односельцям. Такі люди користувались авторитетом серед мешканців села, їх цінували за вміння господарювати, за освіченість.

Радянський політичний режим задля здійснення «широкомасштабного експерименту соціальної інженерії» в українському селі потребував виконавців. Монолітне українське село у своєму неприйнятті більшовицької моделі суспільного розвитку ще в час так званого періоду «воєнного комунізму» розколюють організацією у 1920 році – Комітети незаможних селян (комнезами, КНС). На кінець 1920-х років, у період запровадження «надзвичайних заходів», коли розпочали ламати неп, офіційна влада повертається до практики застосування воєнно-комуністичних методів впливу на стан соціальної ситуації в селі. Радянська влада прагне приборкати опір селян-власників руками селянської бідноти. Так, відповідно до постанови ВУЦВКу і РНК УСРР від 3 липня 1929 року 25 % штрафу і грошей, отриманих від продажу майна з торгів, перераховувались у фонди кооперування і колективізації бідноти. Таким чином влада спонукала незаможних бути зацікавленими в експропріації заможних [11, с. 101-102].

У селі Заруддя розкуркулення здійснювали бригади по організації колгоспів, сільська рада, уповноважені по колективізації, партійні і радянські працівники різних рівнів, міліція, органи ОДПУ з обов'язковим залученням незаможників, місцевих активістів, серед яких особливо заповзяними були Неїченко Пилип, Сварієнко Михайло, Сіренко Михайло (Шанталь – вуличне прізвисько).

На початку березня 1930 року в с. Зарудді був організований колгосп ім. Чубаря, який проіснував кілька днів і «розбігся», як згадували старожили. Відсутність матеріально-технічної бази (як-от: технічне оснащення, господарські приміщення – комори, стайні, корівники) викликали обурення і розчарування навіть у тих, хто щиро бажав об'єднатися у колективні господарства. У розпал галопуючого наступу на селянина-одноосібника і першої масової хвилі насильницької колективізації Сталін викладає своє бачення ситуації в країні, пов'язаної з вирішенням проблеми колективізації командно-репресивними методами у статті «Запаморочення від успіхів». Селянське середовище сприйняло її як пряму вказівку добровільно виходити з колгоспу, до якого їх примушували вступати силою. Приводом розгайнувати примусом створений колгосп у Зарудді став «жіночий бунт». Десь 50-60 жінок, обурені незадовільними умовами перебування власної усупільненої худоби в колгоспі, познімали замки з пристосованих приміщень, куди загнали худобу, забрали свій скот і повели до власних осель. Тоді ж вони забрали і сільськогосподарський інвентар, що належав їм [8, арк. 7].

Безперспективність більшовицького методу форсованими темпами колективізувати село не визнавалась радянською владою, а навпаки – влада шукає винних. Майже через рік після невдалої спроби організувати в Зарудді колгосп, у грудні

1930 року заарештовують куркуля Я.С. Краснокутського, а 22 лютого 1931 року, напередодні весняної посівної кампанії і нової хвилі примусової колективізації, Маклакова Самсона Тихоновича (35 років), Волювача Тимофія Матвійовича (43 роки) [8, арк. 12] Чому саме в цей час? Очевидним є те, що грудневий 1930 року пленум ЦК ВКП(б) директивно накреслив «охопити колективними господарствами степову частину України протягом 1931 року», – це означало завершити тут суцільну колективізацію і ліквідувати куркульство як клас [9, с. 773]. Село Заруддя, будучи степовим селом, підпадало під цю директиву. Головна інтрига по ліквідації куркульства як класу у Зарудді розгорталася в кінці 1930 року – навесні 1931 року.

У серпні 1930 року нарком зовнішньої і внутрішньої торгівлі Анастас Мікоян інформував Сталіна про незадовільний стан з виконанням планів хлібозаготівельної кампанії 1930 року, в якій «неочікуваним виявилось те, що Україна підвела» [9, с. 572]. 15 вересня 1930 року політбюро ЦК ВКП(б) приймає постанову «Про хлібозаготівлі», якою вимагало збільшити хлібозаготівельні плани по СРСР на 1930-31 рік на 117 млн. пуд. Україну зобов'язували збільшити хлібопоставки державі на 50 млн. пуд. [9, с. 633]. Стенограма пленуму засвідчила неістотні спроби українських посадовців (Косіора, Вейцера) відвести нереальні цифри збільшення хлібозаготівельних планів для України Москвою. Та марно! У розпачі Вейцер кине лише репліку: «Біда наша в тому, що ми приймаємо лише те, що нам спускають» [9, с. 617]. ЦК ВКП(б) «зобов'язує провести накреслене збільшення загальносоюзного плану хлібозаготівель на 117 млн. пуд. головню за рахунок одноосібників», а також націлює на те, що тверді завдання для куркульсько-заможних господарств повинні охопити на місцях 4-5 %, але не більше 7 % [9, с. 634]. Шалений тиск з Центру на селянські господарства не міг досягти успіху з тієї причини, що хліба просто не було. 3 жовтня А. Мікоян у телеграмі інформував Сталіна про те, що у вересні «не вдалося виконати завдання Політбюро по експорту хліба. Головна причина – невиконання заготівель Україною і Північним Кавказом» [9, с. 578].

На місцях «під керівництвом парторганізацій, ...долаючи усілякі контрреволюційні виступи куркульства» [9, с. 634], приступили до виконання збільшених хлібозаготівельних планів. 2 листопада 1930 року президія Зарудянської сільради на своєму засіданні розглянула питання «Про стан виконання верхівкою села плану хлібозаготівлі». Там же було зазначено, що Я.С. Краснокутський недовиконав 100 пуд. наклашеного на нього плану хлібозаготівель, а також не міг виконати трудгужповинність, тверді завдання по м'ясозаготівлі, одноразовому збору, придбати акції трактороцентру, сплатити внески по землевпорядкуванню. Прийняте рішення гласило: «Беручи до уваги

інформацію голови сільської ради Мелешка, він же голова Центральної комісії по хлібозаготівлі, що вищезгаданий громадянин злісно не виконав доведеного до нього плану приміняти закон уряду від 3 липня 1929 року і накласти штраф таким чином Краснокутському Я.С. у двохкратному розмірі 200 крб» [12, арк. 4]. Згадана постанова надавала права сільрадам самостійно накладати «штрафи адміністративним порядком у межах до п'ятикратного розміру вартості хліба» на ті господарства, які уникатимуть добровільно виконувати хлібозаготівлі. У противному разі майно такого господарства підлягатиме продажу з торгів [11, с. 102].

Доля заможного селянина Я.С. Краснокутського далі розвивалась згідно зі сценарієм, підготовленого радянською владою для українського селянина-виробника. Зрозумілим було те, що знищене на цей час непомірними податками його господарство не в змозі було виконати нереально визначений хлібозаготівельний план, а тим більше двократно накладений штраф. Практика застосування нових репресій (селяни називали це «кратування») набувала відкритого і закінченого характеру, оскільки і одноразові податки для заможних господарств були непосильними, а після кратованого оподаткування сподіватись на відродження функціональної доцільності господарств не доводилось. Сільська рада формально мала винести рішення щодо подальшої долі Я.С. Краснокутського. 27 листопада 1930 року сільська рада у довідці мала підтвердити його соціальний стан як куркуля. Однак господарство Я.С. Краснокутського як куркульське піддавалося розкуркуленню ще у 1921 році. На сьогодні воно фактично було знищене непомірними податками впродовж останніх років і констатувати сільській раді про його заможність не доводилось. Тому довідка фіксувала його матеріальний стан до 1917 року: «До революції мав 32 дес. землі, паровий гарнітур, жатку, сівалку, вітряний млин, сільськогосподарський реманент; будівлі: хата, амбар, сарай, повітки, клуня; із худоби: 6 шт. коней, 3 корови, гульовий скот – 5 штук, 5 штук свиней; наймав двох осіб строкових та 5 сезонних. Йому було доведено твердого плану хлібозаготівлі 450 пуд, на 27.XI.30 р. виконав 361 пуд., – довідка закінчується вердиктом. – Взагалі Я.С. Краснокутський небажаний елемент, який в мент переходу різних банд у 1920 році брав участь в організації заходів проти Радянської влади. У сучасний момент теж вороже ставиться до всіх проводимих радміроприємств... На думку сільської Ради, це господарство в останньому році, беручи до уваги злосність невиплати, підлягає остаточній ліквідації як кляси» [12, арк.4]. Господарство Я.С. Краснокутського відразу описують і продають з торгів.

Наступним актом, у відповідності з партійно-радянськими директивами, 7 грудня 1930 року Я.С. Краснокутського, 1887 року народження, було заарештовано. Цього ж дня йому пред'явили

звинувачення по ст. 54-10, 54-13 КК УСРР у тому, що «він у 1920 році організував загін із заможних селян у с. Зарудді і виступив проти червоних загонів. Проводив агітацію серед селян не здавати хліба державі, цим і розвалив колгосп. На ринку розпродав особисту худобу за що було виключено з колгоспу». Однак Я.С. Краснокутський заперечував власну причетність до організації загону. Він пояснив, що у селі в 1921 році був загін із заможних селян, де він був рядовим учасником [12, арк. 4].

Протокол допиту Я.С. Краснокутського зафіксував свідчення сільських активістів, які будували свої твердження у руслі вимог радянської репресивної машини. Свідки: Неїченко Пилип Павлович, Сіренко Михайло Мусійович, Мелешко Іван Хомич по шаблону твердили, що «до заходів радянської влади, як-то – хлібозаготівлі та ін. арештований ставиться вороже, ніколи не погоджувався з заходами радянської влади, вважав їх неправильними і був чужим елементом для радянської влади; хліб довелося брати під тиском. Бідняки бачачи, що Краснокутський не здає хліб, і вони добровільно робили так само. Взагалі, він, Краснокутський, є найзапеклішим противником радянської влади» [12, арк. 4].

7 грудня 1930 року, в день арешту, на допиті, Я.С. Краснокутський засвідчував: «У 1920 чи 1921 році в нашому селі організували загін із заможних селян під керівництвом Моргуна та Мочайла (яких було розстріляно). Був рядовим членом цієї організації за що мене призивали до волревкому, згодом я був звільнений.

Стосовно хлібозаготівель і організації колгоспу я не агітував проти, а іноді казав, що радянська влада робить неправильно, що накладає по багато хліба на селян, які не в змозі такої кількості хліба виконати перед державою. Наприклад, я молотив 314 пудів хліба, а на мене наклали 450 пудів. Весною 1930 року я вступив у СОЗ, де пробув до травня 1930 року, а потім мене викинули за те, що... я не передав до СОЗу воли, а продав їх на приватному ринку... В колективі я лише читав статтю Сталіна, що СОЗи це є добровільно і можна з них також добровільно вийти, а після чого всі члени СОЗа розбіглися і СОЗ більше не існував» [12, арк. 17].

30 квітня 1931 року слідчий, що вів справу Я.С. Краснокутського, дійшов висновку: «Попереднім слідством доведено, що куркуль Я.С. Краснокутський ставив перед собою завдання зриву заходів, які проводила радянська влада на селі, внаслідок чого ці заходи зривались. Організовані СОЗи переважно розпадались, а тому пропоную справу по звинуваченню Я.С. Краснокутського у злочинах, передбачених ст. 54-10 і 13 КК УСРР направити до судової трійки при Колегії ДПУ УСРР із застосуванням до Я.С. Краснокутського соціального заходу – розстріл» [12, арк. 18].

На цій сторінці заведена кримінальна справа на Я.С. Краснокутського обривається, лише короткий

лист на адресу ДПУ в Полтавській області від 17.07. 1936 року з Сев-Лагу інформує про те, що його «було виселено на Північ в адміністративному порядку у період масового виселення» [12, арк. 19]. Це засвідчили і місцеві мешканці, свідки тих подій: Я.С. Краснокутського з дружиною Лукією Федорівною і двома неповнолітніми синами, а також Федора Моргуна з дружиною Палажкою Іванівною було виселено в терміновому порядку на північ Уральської області. Звідти вони з розпачем писали родичам у рідне село: «Тут тільки небо та земля». Старий Федір Моргун не міг змиритися з принизливою долею репресованого і звідти пішки добирався додому, щоб, повернувшись восени 1932 року в село, через кілька днів померти на рідній землі [3, с. 62].

Серед інших заможних зарудянських родин спостерігалась тенденція саморозкуркулитися і вступити до колгоспу, і в такий спосіб уберегти себе і свою родину від політичної розправи. В дійсності надії на толерантність виявилися марними. Зваживши ситуацію, селяни вдаються до щемно болючого кроку – залишити домівку, рідну землю, село і згубитись на новобудовах соціалістичних п'ятирічок: три родини Невмиваків (9 осіб), родина Моргуна Парфентія (5 осіб) – осідають в Дніпропетровську, родина Маклакова Олександра (6 осіб) – виїхала на Донбас, брати Тараненки: Семен та Корній – до Харкова (згодом очолюватимуть управлінські державні і наукові установи республіки і зрештою потраплять під великий маховик політичних репресій 1937 року), родина Моргуна Павла Гнатовича опиниться у сусідньому містечку Кобеляки. Залишать село родини Про-сяників, Краснокутського Івана Андрійовича, Краснокутського Івана Антоновича. Безліч думок роїлося в головах цих людей, та напевне одна найзворушливіша – повернутись на свою малу батьківщину, торкнутися рідної землі. Пригадують старожили: такі повернулись у гості, у степ, де колись був батьківський хутір (Савранівський), Костя Маклаков у 1960-х роках. Там побачив лише горби від зруйнованих будівель та могили хутірського цвинтаря, які мовчанкою зустріли подорожуючого. Неподалік, тут у степу пас колгоспний скот сільський хлопець Олексій Бондар (Льонька Лізчин, як кликали його повуличному). Підійшов до хлопця незнайомець, став розпитувати чий він онук. Зав'язалася розмова. Тоді відкрився хто він, чого сюди забрів. Хлопець пригадав розповіді старших: примусова колективізація, розкуркулення, голод. А міцні куркульські хати у селі, переживши лихоліття, нагадували і понині про тих господарів, що назавжди залишили їх. Льонька, набравшись сміливості, став запрошувати подорожнього до села. Той подякував за запрошення, за подаровані зворушливі хвилини спогадів, – відмовився, тому, що там, у селі, ще жив активний розбудовувач колгоспного ладу Пилип Неїченко, на совісті якого покалічені долі, загублені десятки людських душ.

«Передай людям старшого віку, вони мене пам'ятають, що на свій хутір приходив Костя Маклаков», – попросив літній чоловік, зняв кашкета, поклонився хлопцеві і попрямував туди, де сходиться небо і земля.

Згаданих вище у тексті заарештованих 22 лютого 1931 року «куркулів»-зарудян Самсона Маклакова, Тимофія Волювача Нарсуд кушцамери м. Кременчука 27-28 серпня 1931 року розглянув справу про звинувачення їх за ст. 54-10 КК УСРР у проведенні підривної роботи в колгоспі, дезорганізації мас з метою розігнати колгосп. Про те, що підсудні не відповідали жодному пункту соціального статусу куркуля, визначеному ст. 29 «Положення про єдиний сільськогосподарський податок» [13, с. 888-889] звісна річ розуміли представники влади, а тому сільська влада у довідках, наданих судовим органам на арештованих фіксувала дані зазвичай з дореволюційних часів. Зокрема, С.Т. Маклаков: «До революції у батька було з майна: хата, 4 повітки, клуня, пара волів, корова, коней не було, 0,5 віялки, 0,5 жатки, землі 30 дес.; батька під час революції розкуркулили, від батька відійшов у 1924 році». Т.М. Волювач: «до революції 40 дес. землі у батька, 2 пари волів, кінь, корова, свині, хата, сарай, клуня, дві повітки, хлів, саж, член хліборобів-власників. Під час революції розкуркулений. У Червоній армії не перебував, у бандах не був. Закінчив народну школу, позбавлений виборчого права, був членом колгоспу, але вийшов по заяві» [8, арк. 3-4]. Судовий вирок був для всіх однаковий: позбавити волі кожного впродовж 5 років, а наступні 5 років не дозволялось проживати в Україні. Цей вирок винесено на основі показань свідків: Ковалю, Неїченку, Сіренку, які вірно прислужувалися більшовицькій владі. Інші свідки, порядні, совісні люди (а саме так їх характеризували односельчани): Г.Ю. Гончар, П.Й. Маклаков, П.І. Моргун, Я.Н. Просяник, П.Г. Мочайло заперечували факт причетності цих людей до розвалу колгоспу. Свідок Просяник Яків Никифорович аргументував свої думки щодо провалу кампанії колективізації: «У колгоспі з початку його організації не могли налагодити роботу, не вміли керувати і тому він розпався, особливо коли почули про статтю Сталіна» [8, арк. 17]. Засуджені винними себе не визнають, подають касаційні скарги 14 вересня до Полтавського міжрайсуду, який залишив вирок у силі. Генеральний прокурор УСРР опротестував це рішення. 7 лютого 1932 року Найвищий Суд України пом'якшив вирок, констатує, що «висновки Нарсуду щодо засуджених в агітаційній діяльності, наслідком якої весною 1930 року було частково зірвано колективізацію та розвалено колгосп у с. Зарудді цілком достатньо стверджуються даними слідства по справі, але зважати на те, що агітація проти колективізації тепер не є вже так соціально небезпечною... належить визнати міру соцзахисту за надмірно суворо та не викликану доцільністю». Однак Найвищий Суд

ухвалив визнати їх винними в скоєнні злочину за ст. 54-10 КК УСРР, звинувативши їх у «проведенні підривної роботи з метою розвалу колгоспу», та позбавити волі в загальних місцях ув'язнення та обмеженими в правах по три роки кожному. 22 квітня 1932 року засуджених було відправлено в Сев-Лаз ОДПУ [12, арк. 3-4].

Після відбування покарання у село повернувся лише Тимофій Волювач, який ніколи ні з ким не ділився враженнями про своє перебування у таборі.

Розкуркулені, знищені радянською владою, господарства цих селян, не являли особливої загрози існуванню радянському політичному режиму. Що ж лежало в основі такого божевільного тиску на звичайних українських хліборобів?

Дослідження динаміки примусових хлібозаготівель, розкуркулення та виселення по різних районах СРСР нібито має багато спільного, але статистика свідчить, що за цими показниками Україна тримає першість, і за розмахом опору теж. Так, зведення № 6 особливого відділу ОДПУ «Про виселення куркульства» (12.06.1931) констатувало, що в Уральську область з України вивезли 6 752 особи, у дорозі перебувало 11 527 осіб, планувалось вивезти 100 тис. Для порівняння: по Північному Кавказу – відповідно – 14 288 осіб і 8 557, планувалось вивезти 52 тис. По БСРР – 8 557 вивезено, у дорозі перебувало – 8 219, планувалось вивезти – 500 осіб [13, с.143]. Серед сухих цифр статистики виселених губилися і сліди колишніх господарів-зарудян.

Знищені примусовими хлібозаготівлями господарства селян-виробників товарного хліба відходили у небуття. «Хліба на селі немає», – заявляли уповноважені по хлібозаготівлях, яких надсилали у села з районів. У довідці ДПУ УСРР «Про хід хлібозаготівель на Україні» від 31 грудня 1931 року констатувалось: «Прикріплені по селах уповноважені займаються виключно підрахунками відсотків виконання плану, заявляють, що хліба на селі немає» [13, с. 218-219].

Політична кампанія розправи з економічно міцним селянином не принесла очікуваних успіхів у наповненні державних комор хлібом. Сформована радянським політичним режимом командно-репресивна система управління селом у кінці 1920-х – на початку 1930-х років методично вела наступ на селян по всьому його соціальному периметру. На Полтавщині уповноваженими РВК «практикуються поголовні обшуки у всіх селян, незважаючи на їх соціальне походження. – Інформували органи ОДПУ. – Часті випадки, коли ці уповноважені зловживають своїм станом, конфісковують при обшуках різноманітні продукти і присвоюють їх» [13, с. 220].

А тим часом РНК і ЦК ВКП(б) 16 лютого 1932 року приймають постанову про утворення фондів ярових зернових культур по всьому СРСР. Україні нав'язали план 9 500 тис. центнерів – найвищий по Союзу [13, с. 260-261]. Командно-репресивний

тиск, мов снігова лавина, накочувався на село. Українські селяни нагадували владі про те, що вони ще пам'ятають, як махати шаблюкою, натякаючи на масовий селянський повстанський рух, який охопив Україну в період національно-визвольних змагань 1917-1920 років. Радянська таємна поліція фіксувала масові виступи і «волинки» серед селян, невдоволених примусовими хлібозаготівлями, насильницькою колективізацією, розкуркуленням, політичними репресіями. В Україні за останній квартал 1931 року – перший квартал 1932 року в масових виступах брали участь 23 039 осіб у 257 виступах. По СРСР відповідно: 55 387 осіб [13, с. 319-350]. Протест селян особливо активно проявлявся в Україні і на Кубані, де проживали етнічні українці. Сталін і його оточення розглядали Україну і Кубань, як місця особливого затятого опору комуністичним методам управління і господарювання. Сталін у листі до Кагановича 11.08.1932 наголошував, що головне зараз Україна: «Якщо не візьмемося зараз же за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити» [14, с. 274].

Голодомор

З цією метою були видані спеціально для України і Кубані постанови політбюро ЦК КП(б)У «Про заходи до посилення хлібозаготівель» від 18 листопада 1932 року і бюро Північно-Кавказького Крайкому ВКП (б) «Про хід хлібозаготівель і посіву по районах Кубані» від 4 листопада 1932 року, які спонукали здійснювати каральні акції на території України і Кубані, де компактно проживали українці: запроваджують натуральні штрафи, подвірні обходи та економічну блокаду, заносять українські села і кубанські райони на «чорні дошки», створюють бригади з числа колгоспних активістів, які силою вилучали у селян не тільки зерно, але й інші харчі та цінні речі, щоб селяни не змогли їх продати або виміняти на їжу.

Восени 1932 року бригади у складі місцевих активістів та уповноважених з району, як згадували свідки, здійснювали повальні обшуки в оселях зарудян. Усе їстівне дощенту виміталось.

«Тоді, – згадує Волювач Лідія Андріївна, нам говорили, що десь голодують люди і потрібно здавати зерно. З міста приїздив головний уповноважений на прізвище Грачов, а з ним ходили наші місцеві прихвосні з сучого племені – активісти Неїченко Пилип і Сварієнко Михайло – і, коли вдиралися в оселю, то не тільки хліб, а все їстівне виміталось. Ми плакали, матері наші кляли їх, але їх не могло це ні розжалобити, ні зупинити.

На хуторі Маклакових, у господаря Тихона Маклакова, Пилип Неїченко довго ходив по подвір'ю, в будівлі заходив, поки таки знайшов подвійну стіну, всередині якої була схована пшениця. Тоді і ту пшеницю забрали на підводу, і діда Тихона заарештували. А дідові Тихону вслід розлючений активіст Пилип Неїченко, тикаючи палицею у вічі, кричав: «Ах ти, проклятий

куркуляко!» По цей день доля Тихона Маклакова невідома. А бабушка Тихониха у розпачі стала на коліна і почала голосити: «Боже праведний! Пошли йому, Луципіру кару, якщо не йому, то його дітям, якщо не дітям, то його внукам». І за гріх, скоєний проти односельчан, поплатився Пилип Неїченко: його син Пилипко, що навчався у Харкові, за невідомих обставин зник...».

Згадує Ганна Костянтинівна Гончар: «Мама на даху заховала торбинку з кавунцями – і те знайшли і забрали». При найменшому протесті селян зараховували до «куркульських прихвостнів», «ворогів народу». Згадує Віра Василівна Мороз. На її запитання: «Що вам тут потрібно?», сільський активіст Пилип Неїченко, який проводив обшук в її оселі, попередив, щоб вона припинила «ці куркульські розмови». А при черговому обшуку оселі Маклакової Параски у її неповнолітнього сина Петра забрали торбинку сушеного кабака, захованого під сорочину. У сім'ї Антона Антоновича Гончара забрали останні два мішки зерна, прирікши сім'ю на голодну смерть. У цій сім'ї з голоду помер батько – Антон Антонович і троє дочок. Під час обшуків активісти користувались спеціальним пристосуванням – щупами, якими пронизували стіни, дахи, землю, виявляючи таким чином заховане зерно. Клавдія Яківна Гончар згадує, що обшуки здійснювались постійно. Насильницькі хлібозаготівлі призвели до суцільного матеріального зубожіння села. Скрутне становище спонукало селян різними шляхами здобувати харчі. Це не залишилось непоміченим. 7 серпня 1932 року ЦВК і РНК приймають постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення суспільної соціалістичної власності». У народі цей акт прозвали «законом про п'ять колосків». Його жертвами стали одинадцять мешканців села. Іван Григорович М'якенький згадує, що за купівлю вівса у колгоспного конюха йому в січні 1933 року виїзна сесія винесла покарання – 8 років таборів суворого режиму, 5 років виселення і три роки обмеження в правах.

20 односельчан, тимчасово, до запровадження подвірних обходів виїздили у Ромни, де рятувалися картоплею. Косенко Тетяні Семенівні вдалось двічі добратися до Харкова, колишньої столиці України, і звідти на продані домашні речі придбати 60 печених хлібин та і ще й довести додому. Хліб сушили на сухарі.

Навесні, хто ще міг триматися на ногах, йшов до колгоспу на роботу, за що одержував порцію так званого супу. В хаті розкуркуленого Якова Краснокутського організували громадську їдальню, де кухарки (О.О. Гончар, а згодом Т.С. Косенко) пекли так званий хліб і варили соєвий суп та затірку. В обід сюди приходили знесилені, голодні колгоспники з глечиками і горщиками і вишиковувались в довгу чергу. Згадує Г.К. Гончар: «Цього дня я не змогла вийти на роботу – знесиліла, нестерпно мучив голод. Пухлими ногами,

вибиваючись із останніх сил, я доплентала до їдальні, стала в довгу чергу. Тут же чатував колгоспний активіст Пилип Неїченко. Він, помітивши мене, дочекався, доки дійде до мене черга, а потім з люттю вихопив у мене глечика, розбив його вщент і заявив: «Ледярям немає тут місця!».

Люди намагалися знайти собі роботу там, де видавали продовольчий пайок. Почесний колгоспник Данило Антонович Гончар згадував: «Лежав я безсилий вдома, не міг уже виконувати роботу в колгоспі. Попросив маму продати відрізок тканини на костюм і купити хліба. З'ївши скибку хліба, відчув, що до мене повертаються покинуті сили – уже можу обійти двір. Наступного дня з величезними зусиллями добрався до районної машинно-тракторної станції (МТС), де став працювати трактористом. Водив трактор сам, а заводили удвох – одному не справитися, не було сил. У МТС видавали продовольчий пайок. Завдяки йому і вдалося вижити».

Зворушливою сторінкою того драматичного часу було життя сільського патронату. Восени 1932 року в село з Кременчука прибуло десять дітей-сиріт. Так починав свою діяльність сільський патронат. У час масового голодомору він приймав осиротілих дітей. Часом біля патронату з'являлися підкинуті діти, працювали тут Анастасія Антонівна Гончар, Серафима Йосипівна Котова, Марія Степанівна Шуліка, Євдокія Павлівна Моргун. Вдалося врятувати від голоду тридцять дітей. У кінці літа 1933 року траплялись випадки, коли приходили матері, які залишали своїх дітей під патронатом у голодний час, щоб згодом забрати їх.

У часи жорстокої трагедії колгосп очолив Давид Маркіянович Мороз, який прийшов на місце проклятого людьми попереднього голови Сіренка. Кажуть старожили, що коли б це сталося раніше, смертей на селі було б значно менше. Щодня він сідав свого коня Красавчика і відправлявся на пошуки їжі для колгоспної їдальні. Привозив нехитру їжу у вузликах, торбинках (круп, борошно), роздобути на Галещинській біофабриці і у підсобних господарствах Кременчуцької суконної і тютюнової фабрик, що функціонували в сусідніх селах.

Навесні 1933 року голодомор досяг свого апогею. Голод косив людей до середини літа 1933 року – часу першого обмолоту жита. Люди гинули від інфекційних хвороб. Багато селян опухали від голоду. Знали, що коли опухнеш вдруге, то вже незабаром прийде смерть. За нашими підрахунками, в селі Зарудді загинуло 105 селян. Мертвих щодня звозили підводою на сільський цвинтар. За ними не плакали, в останню дорогу їх ніхто не проводжав. Хоронили їх і на території оселі (на городах, у погребях). Хто був дужчий – сам відправляв своїх родичів на цвинтар, сам копав могилу, частіше на місці недавнього поховання, де земля була м'якша. Висушене голодом тіло померлого зовсім не захолювало.

Настав час весняної сівби. Непогано перезимувала озимина. Навесні колгосп одержав у Крюківському пункті заготзерна 525 пуд. посівного зерна. Везли його на 15 підводах у село під охороною.

Урожай літа 1933 року був щедрим. Після першого обмолоту жита колгоспники одержали по півпуда борошна. В хатах запахло хлібом. Люди почали усвідомлювати ціну втраченого. Орина Омелянівна Гончар, яка втратила трьох дочок, згадувала: «Коли я витягла з печі перший спечений хліб, то впала на нього без тям, згадавши своїх дочок, котрі так просили хліба, вмираючи. І ще довго мені вчувався тупіт і гомін моїх дочок, які бігли стежкою до хати».

Варвара Мороз згадувала: «Коли я прийшла до тям, мені вперше стало жалко моїх синочків Гришу і Льоню. Я відкопала їхню могилу в садку, а вони лежали собі такі висушені та пожовклі. В рученьки їм поклала по шматочку хліба. Так я востаннє з ними по-людськи попрощалася».

Людей ще довго не полишав страх перед голодом. Сім'ї дотримувалися жорсткої економії продуктів. Сушили навіть картопляне лушпиння і складали на чорний день. До цього часу в садибах сільських старожилів із року в рік не вибуває мішок з борошном «про запас».

Голодомор-геноцид 1932-1933 року проти українського народу, який скоїв радянський тоталітарний режим, залишив глибокі негативні наслідки в українському суспільстві. Сталася трагедія планетарного масштабу.

Україна пережила суспільний стрес, який і до сьогодні дається взнаки. Радянська тоталітарна держава, доводячи людей до фізичного виснаження, змушувала їх продавати власне сумління, приймати більшовицькі стандарти життя. Доведені до відчаю, люди були ладні за шматок хліба рідного батька продати. Доноси породжували страх у суспільстві. Страх бути оговореним, засудженим несудовими органами, страх в одну мить бути покараним без слідства і суду представником влади, ДПУ, сільськими активістами, а чи то і позбавленим життя, розлученим із родиною, позбавленим майна, виселеним за межі села тощо.

Страх оселився в душі донедавна волелюбного народу. Посилилася боязнь перед посадовою особою. Нелегким, а іноді і неможливим виявляється відстоювання власної позиції.

Стався «відхід від християнської культури як типу цивілізації» [15, с. 20]. Безбожні уповноважені разом з сільськими активістами відкрито глумилися над почуттями віруючих. Вони безкарно оскверняли храми, шукаючи там схованку для хліба.

Підірвані основи загальнолюдської моралі, які були споконвіку притаманні українському суспільству. Сільські активісти, наперед знаючи, що хліба у односельців немає, жорстоко знущались над своїми, принижували їх людську гідність. Радян-

ський режим сформував безсоромну аморальну владу, яка повела війну проти всього народу.

З початком 1930-х років у СРСР зріс рівень публічної брехні, неправди, які набували системного характеру. Керівники держави-комуні заявляли: «Життя стало краще, життя стало веселіше!», або «Спасибо тов. Сталину за наше счастливое детство!». Суспільний рух відбувався не у правовому руслі, а відповідно до волі одноособового політичного лідера. Нехтувалися засади громадянського суспільства і правової держави, нехтувалися права людини. Радянський

тоталітарний режим вніс у суспільну традицію соціальну покору і приниження. Входили в суспільний обіг телефонне право, яке підміняло правові стандарти, бруталізувалось повсякденне буття.

Знецінювалось саме людське життя. Вольовим одноосібним рішенням людина позбавлялась права на життя, а пояснювалось це принципом революційної доцільності. Стався злам суспільних цінностей, ігнорування яких призвело до соціальної трагедії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гуревич А.Я. Уроки Люсьена Февра // Люсьен Февр. Бої за історію. – М.: Наука, 1991.
2. Данилов В. Трагедія совєтської деревни. Коллективізація і раскулачивание. Редакторське вступне слово // Трагедія совєтської деревни. Коллективізація і раскулачивание. 1927-1939. Документи і матеріали. В 5-ти тт. / Т.1. Май 1927-ноябрь 1929 / Под. ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: «РОССПЭН», 1999.
3. Капустян Ганна. Пам'ять 33-го кличе молодих: Спогади свідків і слово історика (науково-пошуковий проект). – Кременчук: ПП Щербатих О.В., 2008.
4. Якименко М.А. Українське село: сім десятиліть перебудови. – Полтава, 1993.
5. Російський державний архів соціально-політичної історії, ф. 558, оп. 11, спр. 153.
6. Трагедія совєтської деревни. Коллективізація і раскулачивание. 1927-1939. Документи і матеріали. В 5-ти тт. / Т. 1. Май 1927-ноябрь 1929 / Под. ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: «РОССПЭН», 1999.
7. Лемкін Рафаель: радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами) / Редактор Роман Сербин, упорядник Олеся Стасюк. – К.: Майстерня книги, 2009.
8. Архів Управління СБУ по Полтавській області. Основний фонд слідчих справ, спр. 4683.
9. Трагедія совєтської деревни. Коллективізація і раскулачивание. 1927-1939. Документи і матеріали. В 5-ти тт. / Т. 2. Май 1927-ноябрь 1929 / Под. ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: «РОССПЭН», 2000.
10. Сталін Й. – Твори. – Т. 12.
11. Коллективізація і голод на Україні. 1929-1933 / 36. док. і матеріалів. – К.: Наук. думка, 1992.
12. Архів Управління СБУ по Полтавській області. Основний фонд слідчих справ, спр. 10993.
13. Трагедія совєтської деревни. Коллективізація і раскулачивание. 1927-1939. Документи і матеріали. В 5-ти тт. / Т. 3. Конец 1930-1933 / Под. ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: «РОССПЭН», 2001.
14. Сталин и Каганович. Переписка 1931-1936 гг. – М., 2001.
15. Васильев В.Ю., Хоптяр Ю.А. Селянство Поділля у голодоморі 1932-1933 рр. // Голод 1932-1933 років на Хмельниччині: причини, наслідки, уроки. Матеріали респ. конф. 20.10.1993 р. – Хмельницький, 1993.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я.В. Верменич**, д.і.н., професор **П.М. Тригуб**

© Г.Т. Капустян, 2010

Стаття надійшла до редакції 25.02.2010